

Rituals

04

PRESIDENT DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Vicente J. Mompó Aledo

DIPUTAT DE CULTURA

Francisco Teruel Machí

RITUALS. REVISTA DE CULTURA FESTIVA

La revista *Rituals. Revista de Cultura Festiva* naix sota l'auspici de la Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació de la Diputació de València amb l'objectiu d'oferir reflexions i estudis sobre la cultura festiva partint del nostre entorn més pròxim i oberts a altres àmbits i territoris. El marc de referència de la revista és la cultura festiva entesa com un fenomen social arrelat en una cultura concreta per a conèixer com es desenvolupa en totes les seues variants i les seues aplicacions en la vida de la comunitat que la celebra. En aquest sentit, qualsevol aproximació a l'estudi i la difusió de la cultura festiva ha de fer-se des d'una triple perspectiva: l'associacionisme, la investigació i la gestió, amb l'objectiu de contribuir al seu desenvolupament com a part de la nostra identitat i el nostre patrimoni cultural. Per això, *Rituals. Revista de Cultura Festiva* vol ser una publicació destinada a tot tipus de públic interessat a conèixer la cultura festiva, no només des de la vivència, sinó també des de la reflexió i l'anàlisi, sempre amb una visió pròxima i un esperit de sumar esforços, perspectives i sensibilitats.

IL·LUSTRACIONS DE PORTADA

I CONTRAPORTADA

Isidro Ferrer

EDITA

Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i Investigació
(València)

DIRECCIÓ

Gil-Manuel Hernández i Martí
Josep Lluís Marín i Garcia

SECRETARIA

José Martínez Tormo

DIRECCIÓ D'ART I DISSENY

Ibán Ramón

CONSELL DE REDACCIÓ

Gema Centelles Royo
Miquel-Àngel Flores Abat
Pedro García Pilán
Sergi Gómez Soler
Amparo Pons Cortell
Oreto Trescolí Bordes

CONSELL ASSESSOR

Albert Alcaraz Santonja
Antonio Ariño Villaroya
Luz Avellaneda Martín
Margaret Bullen
Hèctor Càmara Sempere
Josep Fornés i Garcia
Lluís-Xavier Flores Abad
Josep Vicent Frechina i Andreu
Verònica Gisbert
Francesc Llop Bayo
César Rina Simón
Julio Blasco Nacher
Luis Fernández Gimeno (Associació d'Estudis Fallers)
Joan Seguí (L'Etno. Museu Valencià d'Etnologia)

EDICIÓ

Xavier Agustí Campos
Clara Berenguer Revert
Josep Cerdà i Ballester
Neus Garcia Vidal
Daniel Gómez Castro
Robert Martínez Canet
José Martínez Tormo
Toni Pedrós Caballero

ADMINISTRACIÓ

David Catalá Forner
Cristina González Gabarda
Óscar Moncho Fernández
María José Villalba Bría

DIFUSIÓ

Altea Tamarit Zalbidea
Hugo Valverde Zaplana

DISTRIBUCIÓ

Julio Hervás Cercós
Luis Solsona Ros

CORRECCIÓ DE TEXTOS

Maria Quiles Ruiz

Rituals

N. 04

Rituals núm. 4 (2025)

02

PRESENTACIÓ

04

TURISTIFICACIÓ I FESTES
POPULARS. CONFLICTE,
LÍMITS I CONTRADICCIONS

José Mansilla

08

A QUI NO LI AGRADA
UNA BONA FESTA?

Daniél Marín-Gutiérrez

13

I L·LUSTRACIONS
ISIDRO FERRER

18

FESTA SENSE LLOC: SUPERAR EL
RISC QUE TOTES LES TRADICIONS
SIGUEN IGUALS

Vicent Molins

26

ENTREVISTA
A DANIELA GONZÁLEZ,
PRESIDENTA DE LA
FEDERACIÓ DE SOCIETATS
MUSICALS DE LA COMUNITAT
VALENCIANA

Verónica March

42

LA MOLT LLOREJADA
MURGA SIMFÒNICA DEL
BURRO DE CULLERA

Eliseu M. Roig

46

RITUALS DEL NORD
DE L'ARGENTINA

María Cristina di Sarli

52

ENMASCARATS
FUSTIGADORS. LOS
ZANGARRONES DE LA
PROVINCIA DE ZAMORA

Maria Pilar Panero

60

FET I FET, PARTICIPAR
O CONVIURE?

Antonio Losada-Kuntz

72

RESSENYES

81

FOTOGRAFIES
ELISEU ROIG

93

CO LABORADORS

95

TEXTOS EN CASTELLÀ

Teniu entre les mans un nou número, el quart, de *Rituals. Revista de Cultura Festiva*, una publicació editada per la Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació de la Diputació de València, amb l'objectiu d'abordar la cultura festiva de manera multidisciplinària a partir dels eixos conformatats per l'associacionisme, la investigació i la gestió.

Enguany, hem volgut parlar de com la turistificació afecta les nostres festivitats. Així, Jose Mansilla tracta el tema i introdueix els conceptes de *conflicte* i *límits* que es plantegen en la relació entre turisme i festa. Per la seua part, Vicent Molins, en format de reportatge, analitza el fenomen a partir de diversos exemples i testimonis en algunes de les principals festes valencianes. I Daniel Marín-Gutiérrez relaciona els conceptes de *gentrificació* i *turistificació* amb la cultura festiva i com afecten el desenvolupament de la festa popular.

En la voluntat de *Rituals* d'ampliar el focus, aquest nou número ens permet descobrir, gràcies a María Cristina Di Sarli, rituals del nord de l'Argentina vinculats al carnestoltes i, en un text de María Pilar Panero, els *zangarrones* de la província de Zamora. I en el

nostre àmbit geogràfic més pròxim, Eliseu M. Roig ens acosta el fenomen de la Molt Llorejada Murga Simfònica del Burro de Cullera com una manifestació festiva de nova creació àmpliament consolidada al municipi.

Els continguts es completen amb un article d'Antonio Losada, que reflexiona sobre la manera de viure i participar en la festa, i l'entrevista que Verónica March fa a Daniela González, presidenta de la Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, respecte al seu paper en la cultura festiva de les nostres localitats. Finalment, hi ha la secció de ressenyes d'una selecció de llibres destacats entorn de l'àmbit festiu.

Tal com s'esperava, l'esperit de la revista *Rituals* es reforça gràcies a la part gràfica i visual, que, en aquesta ocasió, protagonitzen les il·lustracions d'Isidro Ferrer i una selecció de fotografies d'Eliseu Roig.

De nou, l'aposta d'aquest nou número de *Rituals* és la d'ajudar a difondre els diferents vessants de la cultura festiva a un públic divers i promoure els debats sobre aquells aspectes que considerem interessants per a desenvolupar-la i potenciar-la.

EMMASCARATS FUSTIGADORS.

LOS ZANGARRONES DE LA PROVINCIA DE ZAMORA*

María Pilar Panero García

*Grupo de investigación reconocido de la Universidad de Valladolid
IDINTAR: Identidad e intercambios artísticos. De la Edad Media
al mundo contemporáneo.

Adscrit a Unveiling the Arts and Works behind the MASKS
(Project acronym: MASKS). Project number: 101139852. ERASMUS-
EDU-2023-PI-ALL-INNO-EDU-ENTERP - Alliances for Education and
Enterprises. IP: M.ª Pilar Panero García (UVA)

A la província de Zamora hi ha vint-i-cinc grups que celebren festes de màscares. Sembla que una d'aquestes, el Birria de Tábara, vinculada al Corpus Christi i documentada des del segle XVIII, té un origen anterior, com explica Bernardo Calvo Brioso (2012: 160-161 i 539). La resta es relaciona amb el carnestoltes tradicional i folklòric, un període festiu que es caracteritza per permetre en moments puntuals i concrets més llibertats. Aquestes celebracions amb màscares cristianitzades ahludeixen a ritus agraris antics lligats a la mort i al renaixement de la naturalesa. Tanmateix, hui dia, se celebren com a tradicions folklòriques i en un temps lineal que ha perdut el vincle sagrat i transcendent, però que congrega i uneix diversos grups.

El carnestoltes, en sentit ampli, se celebra des de desembre fins abans de la Quaresma (entre el 3 de febrer i el 9 de març), amb diverses formes i significats, segons el lloc i el moment (Caro Baroja, 2006: 161). A la província de Zamora, s'hi poden distingir quatre tipologies principals de carnestoltes tradicionals amb màscara: les *obisparras*, concebudes com a quadres escènics en què destaca la figura d'un emmascarat; les mascarades de vaques i bous, que protagonitzen figures zoomòrfiques de caràcter mixt —com les *talánqueiras*, mig humans i mig animals— o estrictament animals; el carnestoltes de Villanueva del Valrojo, que es caracteritza per la intervenció d'un nombre indeterminat d'emascarats fustigadors, i els *zangarrones*, l'especificitat dels quals rau en la centralitat d'un únic emmascarat fustigador. Ens aturarem en aquesta última tipologia per examinar el sentit que encara conserva a les comunitats d'on és originari.

A la província de Zamora es conserven tres mascarades d'hivern amb la denominació de *zangarrón* (Sanzoles i Montamarta) i *tafarrón* (Pozuelo de Tábara). La bibliografia clàssica ha parat atenció a aquestes figures: Ramón Menéndez Pidal (1968) les va definir com a personatges amb caràcter joglaresc, mentre que Julio Caro Baroja (1963: 227-234) les va relacionar amb el folklore, i va estudiar en particular els *zamarrones*, denominació que en la

forma antiga era *zaharrones* o *zaarrones*, i de la qual deriven altres variants lèxiques (*zafarrón*, *tafarrón*, *zanfarrón*, *zancarrones*, *cigarrón*, etc.). No obstant això, en el context de Zamora, els *zangarrones* no tenen caràcter joglaresc i més prompte encarnen màscares pròpies de les celebracions populars amb una dimensió demoníaca i ambigua.

Se celebren en el temps que Arnold van Genneep (2008: 246-247) va anomenar «el periodo de los Doce Días o de las Doce Noches», des del dia de Nadal fins al de l'Epifania, en què es paralitza la vida i s'expulsa l'hivern. Es tracta de variants locals dels emmascarats fustigadors, personatges encarregats de mantindre l'ordre en determinades celebracions.

Aquestes festes, igual que altres amb màscara, han entrat en el circuit de *performances* —especialment, i sobretot, en les populars desfilades de màscares—, en què s'espectacularitza l'antiga vida camperola. Aquest fenomen no se circumscriu únicament a l'àmbit del carnestoltes, sinó que constitueix una forma de representació identitària múltiple. La màscara, en aquest context, s'erigeix en un recurs per a la valoració del patrimoni cultural, encara que ho és per mitjà d'un producte culturalment construït.

Convé destacar que aquesta condició és de construcció de neofesta, ja que, mentre que en les mascarades tradicionals la comunitat en conjunt actuava com a subjecte participant, actualment, les desfilades s'orienten generalment cap a un públic extern que assumeix el rol d'espectador i potencial consumidor d'una oferta turística. Així, la participació en les desfilades ja no respon a executar un ritu comunitari, sinó a la posada en escena d'una *performance* folklòrica dirigida a un públic heterogeni, generalment alié al significat profund i a la transcendència cultural del que representa. Això no obstant, aquest procés de mercantilitzar el patrimoni cultural no necessàriament entra en contradicció amb l'aspiració legítima de les comunitats a projectar el seu passat i afirmar la seua identitat. D'una banda, permet la transmissió de referents simbòlics a les generacions més joves, que no han tingut una

experiència directa d'aquestes pràctiques; de l'altra, facilita el diàleg intercultural amb altres comunitats per a les quals la màscara també constitueix un element central dels seus valors i tradicions. A més, cal indicar que en les desfilades i mascarades contemporànies participen, així mateix, subjectes que, encara que no tinguin una experiència vital en les comunitats d'origen, reivindiquen la pertinença simbòlica per mitjà de l'orgull per les tradicions i pels vincles d'arrelament a aquestes que representen.

No obstant això, i malgrat la incorporació als circuits que marca l'estètica de la màscara al servei del turisme, els tres *zangarrones* encara conserven —i així ho senten les comunitats que els celebren quan ha passat un quart del segle XXI— un component ritual fortíssim, que es manifesta en la seua aparició en dates concretes: el 26 de desembre per commemorar sant Esteve (Sanzoles i Pozuelo), l'Any Nou i l'Epifania (Montamarta), així com en cele-

bracions complementàries al dia de la funció principal els dies 25 i 27 de desembre (Pozuelo de Tábara) i 25 de desembre (Sanzoles).

Més enllà de la data cardinal, aquestes jornades reforcen la continuïtat del ritu i la memòria dels avantpassats. L'emascarat, protagonista central de la mascarada, sol actuar en solitari, encara que a Pozuelo apareix acompanyat de la *madama*, la senyora, i a Sanzoles, dels dansadors. La seua funció es desenvolupa en l'espai públic i consisteix a executar accions físiques intenses —córrer, saltar, perseguir, colpejar o, a Pozuelo, proferir un crit característic (*ujujear*)— que exigeixen destresa i vigor notables, cosa que antigament es vinculava a la demostració de virilitat. Durant la petició de les estrenes, el personatge es manté en silenci i mostra respecte cap als veïns. En les tres estan molt presents els quintos i, des de fa anys, les quintes. En el cas de Pozuelo, les joves ja han participat per sorteig en el personatge

El zangarrón de Sanzoles persegueix els joves.
Foto: Miguel Ángel Cruz Sánchez.

de la *madama*, i una pot encarnar el *tafarrón* quan la sort ho propicie.

Cada localitat presenta particularitats que descrivim tot seguit de manera molt sucinta. A Sanzoles, el *zangarrón* actua el dia principal i les vespres juntament amb una comitiva de dansaires —anomenats rostidors, majordoms, ballarines i músics. La festivitat, vinculada a sant Esteve, se singularitza per una inversió simbòlica de rols: el sant apareix protegit per una figura caòtica i transgressora. Una llegenda local narra que, durant la pesta, els veïns van rebutjar la intercessió de sant Esteve i el van agredir en una processó fins que un emmascarat misteriós hi va irrompre i va defensar el sant patró dels joves. Des d'aleshores la festivitat del sant i la del *zangarrón* van estretament unides.

A Pozuelo de Tábara, la mascarada destaca per la presència de la *madama*, acompanyada de personatges secundaris com alcaldes

i majordoms. Aquest tret la vincula amb tradicions d'Aliste i Trás-os-Montes. El *tafarrón* alterna l'ús de la màscara segons els dies —el 25 i 26 la porta a la cara, mentre que el 27 la porta penjada a l'esquena—, i protagonitza un intercanvi de papers amb la *madama* en la jornada del 25. Porta un casset i una vara rematada amb una pilota amb què agredeix sense contemplacions. La celebració s'associa també a sant Esteve, patró de la joventut, amb reminiscències de pràctiques antigues com l'elecció del bisbe rei i el «menjar del poble», hui transformat en un banquet festiu.

A Montamarta, el *zangarrón* apareix l'1 i el 6 de gener, encarnat cada dia per un jove diferent. La vestimenta es confecciona cosida directament sobre el cos: pantalons fets amb dues tovalloles de diferents colors, brusa de vànova adomassada i màscara que varia —negra, «de dimoni», el dia 1, i roja, «de festa», el dia 6—, l'última adornada, com el pantalonó i les

El *zangarrón* de Montamarta «de dimoni» entra en el joc de qui el provoca oferint-li diners.
Foto: Miguel Ángel Cruz Sánchez.

El tafarrón de Pozuelo de Tábara colpeja amb la pilota
un jove davant de la mirada dels músics.
Foto: Miguel Ángel Cruz Sánchez.

El rostidor major fa la vènia a sant Esteve a Sanzoles per demostrar la seua força i el seu compromís amb la localitat.
Foto: Miguel Ángel Cruz Sánchez.

Els entrants de Pozuelo de Tábara defensen el ram de tots aquells
que el volen furtar amb tots els mitjans que tenen a l'abast.

Foto: Miguel Ángel Cruz Sánchez.

sabates, amb flors de paper. La indumentària emfatitza la virilitat, especialment per la disposició d'una gran flor a l'altura del sexe. Un dels moments més significatius es produeix quan acaba la missa, quan el *zangarrón*, amb el rostre descobert, alça dos pans enfilats en el trident en un gest de caràcter paracomunional, que reforça el simbolisme de fecunditat.

La mascarada de Montamarta incorpora, a més, un simbolisme numèric marcat: el nombre tres es repeteix en les esquelles, els colps, les reverències i les genuflexions, cosa que n'accentua el caràcter màgic i ritual. A més, persisteix la creença que si el *zangarrón* mor amb la màscara posada, no podrà rebre sepultura en sòl sagrat, cosa que remarca el fort rerefons religiós d'aquesta tradició.

Al marge de les diferències entre els tres *zangarrones*, també comparteixen algunes característiques: la falta d'oralitat, encara que sí que s'ofereixen algunes salutacions protocol·làries per donar les pasqües i demanar les estrenes; els emmascarats i els acompanyants estan obligats a executar proves físiques, com ara córrer amb les esquelles a la cintura per a perseguir la gent, i la més important és que tota la comunitat és partícip de la funció que fan els joves. A més, les tres tenen una seqüència d'accions lineals protagonitzades per l'emmascarat que exerceix una violència ritual: assetja, colpeja, apallissa, persegueix... en un escenari obert, que és tot el poble, els carrers i les cases. A Sanzoles, també exerceix violència el tamboriner i el rostidor major, i a Pozuelo, els quatre entrants per defensar el ram de la fruita i les pastes.

Pensant en aquesta violència pautaada, que és selectiva i només concerneix aquells que, a més de participar en el ritu, entren en la dinàmica del seu joc, recordem el «drama social» de Victor Turner (1974). En el ritual es constitueix un procés creatiu i transformador la força del qual rau en la capacitat d'escenificar conflictes socials, siga per a propiciar-ne la resolució o, en altres casos, per a intensificar-los per mitjà de la dramatització. La seua cèlebre metàfora teatral es fonamenta en la premissa que el ritual és, per definició, un espai liminar

en què la societat desplega, de manera simbòlica i creativa, els seus dilemes normatius més complexos.

En aquesta línia, Turner entén el ritual com un «drama social» en què les tensions collectives es fan visibles per mitjà d'una seqüència performativa que oscil·la entre la reproducció de l'ordre social i l'obertura a possibilitats de transformació. Encara que aquesta lectura, d'inspiració funcionalista, es podria considerar parcial o, fins i tot, reduccionista, és ineludible per a abordar les formes de violència que emergeixen a l'interior de les pràctiques rituals. De fet, és precisament en el caràcter liminar i performatiu en què el ritual revela la potència ambivalent que té: alhora que afirma l'ordre, permet visibilitzar i, de vegades, exacerbar els conflictes que travessen la comunitat.

Bibliografia

- CALVO BRIOSO, B. (2012): *Mascaradas de Castilla y León. Tiempo de fiesta*, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, en línia <<http://www.jcyl.es/jcyl/patrimoniocultural/mascaradas/fichas/mascaradas.pdf>> (consulta: 25/09/2025).
- CARO BAROJA, J. (1963): «Mascaradas de invierno en España y en otras partes», *Revista de dialectología y tradiciones populares*, vol. 19, p. 139-296.
- 2006 [1965]: *El Carnaval. Análisis histórico-cultural*, Madrid, Alianza Editorial.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1968 [1924]): *Poesía juglaresca y juglares. Aspectos de la historia literaria y cultural de España*, Madrid, Espasa-Calpe.
- RODRÍGUEZ PASCUAL, F. (2009): *Mascaradas de invierno en la provincia de Zamora*, Zamora, Semuret.
- TURNER, V. W. (1974): *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, Cornell University Press.
- VAN GENEPP, A. (2008 [1909]): *Los ritos de paso*, Madrid, Alianza.

tísticos. De la Edad Media al mundo contemporáneo.

Adscrito a Unveiling the Arts and Works behind the MASKS (Project acronym: MASKS). Project number: 101139852. ERASMUS-EDU-2023-PI-ALL-INNO-EDU-ENTERP - Alliances for Education and Enterprises. IP: M.ª Pilar Panero García (UVa)

María Pilar Panero García

En la provincia de Zamora hay veinticinco grupos que celebran fiestas de máscaras. Una de ellas, el Birria de Tábara, vinculada al Corpus Christi y documentada desde el siglo XVIII, parece tener un origen anterior, como explica Bernardo Calvo Brioso (2012: 160-161 y 539). El resto se relaciona con el carnaval tradicional y folclórico, un periodo festivo que se caracteriza por permitir en momentos puntuales y concretos mayores libertades. Estas celebraciones con máscaras cristianizadas aluden a antiguos ritos agrarios ligados a la muerte y al renacimiento de la naturaleza. Hoy, sin embargo, se celebran como tradiciones folclóricas en un tiempo lineal que ha perdido su vínculo sagrado y trascendente, pero que congrega y une a diversos grupos.

El carnaval, en sentido amplio, se celebra desde diciembre hasta antes de la Cuaresma (entre el 3 de febrero y el 9 de marzo), con variadas formas y significados según el lugar y el momento (Caro Baroja, 2006: 161). En la provincia de Zamora pueden distinguirse cuatro tipologías principales de carnavales tradicionales con máscara: las obisparas, concebidas como cuadros escénicos en los que destaca la figura de un enmascarado; las mascaradas de vacas y toros, protagonizadas por figuras zoomórficas de carácter mixto —como las talanqueiras, mitad humanas y mitad animales— o estrictamente animales; el carnaval de Villanueva del Valrojo, caracterizado por la intervención de un número indeterminado de enmascarados fustigadores, y los zangarrones, cuya especificidad reside en la centralidad de un único enmascarado fustigador. Ahora nos detendremos en esta última tipología a fin de examinar el sentido que todavía conserva en sus comunidades de origen.

En la provincia de Zamora se conservan tres mascaradas de invierno con la denominación de zangarrón (Sanzoles y Montamarta) y tafarrón (Pozuelo de Tábara). La bibliografía clásica ha prestado atención a estas figuras: Ramón Menéndez Pidal (1968) las definió como personajes de carácter juglaresco, mientras que Julio Caro Baroja (1963: 227-234) las relacionó con el folclore, y estudió en particular los zamarrones, denominación que en su forma antigua era *zaharrones* o *zaarrones*, y de la que derivan otras

ENMASCARADOS FUSTIGADORES. LOS ZANGARRONES DE LA PROVINCIA DE ZAMORA *

*Grupo de investigación reconocido de la Universidad de Valladolid IDINTAR: Identidad e intercambios ar-

variantes léxicas (*zafarrón, tafarrón, zanfarrón, zancarrones, cigarrón*, etc.). Sin embargo, en el contexto zamorano, los zangarrones carecen de un carácter juglaresco y encarnan, más bien, máscaras propias de las celebraciones populares con una dimensión demoníaca y ambigua.

Se celebran en el tiempo que Arnold van Genep llamó «el periodo de los Doce Días o las Doce Noches», desde el de Navidad hasta el de la Epifanía, en los que se paraliza la vida y se expulsa el invierno (2008: 246-247). Se trata de variantes locales de los enmascarados fustigadores, personajes encargados de mantener el orden en determinadas celebraciones.

Estas fiestas, como otras con máscara, han entrado al circuito de *performances* —especialmente, y sobre todo, en los populares desfiles de máscaras—, en las que se espectaculariza la antigua vida campesina. Este fenómeno no se circunscribe únicamente al ámbito del carnaval, sino que constituye una forma de representación identitaria múltiple. La máscara, en este contexto, se erige en un recurso para la valorización del patrimonio cultural, aunque lo hace a través de un producto culturalmente construido.

Conviene subrayar que esta condición es de construcción de neofiesta, puesto que, mientras en las mascaradas tradicionales la comunidad en su conjunto actuaba como sujeto participante, en la actualidad, los desfiles se orientan mayoritariamente hacia un público externo que asume el rol de espectador y potencial consumidor de una oferta turística. De este modo, la participación en los desfiles ya no responde a la ejecución de un rito comunitario, sino a la puesta en escena de una *performance* folclórica dirigida a un público heterogéneo, generalmente ajeno al significado profundo y a la trascendencia cultural de lo representado. No obstante, este proceso de mercantilización del patrimonio cultural no necesariamente entra en contradicción con la legítima aspiración de las comunidades a proyectar su pasado y afirmar su identidad. Por un lado, permite la transmisión de referentes simbólicos a las generaciones más jóvenes, que no han tenido una experiencia directa de dichas prácticas; por otro, facilita el diálogo intercultural con otras comunidades para las cuales la máscara constituye igualmente un elemento central de sus valores y tradiciones. Cabe señalar, además, que en los desfiles y mascaradas contemporáneas participan también sujetos que, aun careciendo de una experiencia vital en las comunidades de origen, reivindican su pertenencia simbólica a través del orgullo por las tradiciones y por los vínculos de arraigo que estas representan.

Sin embargo, y a pesar de la incorporación a los circuitos que marca la estética de la máscara al servicio del turismo, los tres zangarrones conservan, y así

lo sienten las comunidades que los celebran cuando ha pasado un cuarto del siglo XXI, aún un fortísimo componente ritual, manifestado en su aparición en fechas precisas: el 26 de diciembre para conmemorar a san Esteban (Sanzoles y Pozuelo), el Año Nuevo y la Epifanía (Montamarta), así como en celebraciones complementarias al día de la función principal los días 25 y 27 de diciembre (Pozuelo de Tábara) y 25 de diciembre (Sanzoles).

Más allá de la fecha cardinal, estas jornadas refuerzan la continuidad del rito y la memoria de los antepasados. El enmascarado, protagonista central de la mascarada, suele actuar en solitario, aunque en Pozuelo aparece acompañado por la madama, y en Sanzoles, por los danzantes. Su función se desarrolla en el espacio público mediante acciones físicas intensas —correr, saltar, perseguir, golpear o, en Pozuelo, proferir un característico grito (*ujujeaar*)— que exigen notable destreza y vigor, lo que en el pasado se vinculaba a la demostración de virilidad. Durante la petición de aguinaldos, el personaje guarda silencio y muestra respeto hacia los vecinos. En las tres están muy presentes los quintos y, desde hace años, las quintas. En el caso de Pozuelo, las jóvenes ya han participado por sorteo como el personaje de la madama, y una de ellas puede encarnar al tafarrón cuando la suerte lo propicie.

Cada localidad presenta particularidades que describimos a continuación de forma muy somera. En Sanzoles, el zangarrón actúa el día principal y las vísperas junto a una comitiva de danzantes —denominados asadores, mayordomos, bailadoras y músicos—. La festividad, vinculada a san Esteban, se singulariza por una inversión simbólica de roles: el santo aparece protegido por una figura caótica y transgresora. Una leyenda local narra que, durante una peste, los vecinos rechazaron la intercesión de san Esteban y lo agredieron en una procesión, hasta que la irrupción de un misterioso enmascarado defendió al santo patrón de los mozos. Desde entonces, la festividad del santo y la del zangarrón permanecen estrechamente unidas.

En Pozuelo de Tábara, la mascarada destaca por la presencia de la madama, acompañada de personajes secundarios como alcaldes y mayordomos. Este rasgo la vincula con tradiciones de Aliste y Trás-os-Montes. El tafarrón alterna el uso de la máscara según los días —el 25 y 26 la porta en el rostro, mientras que el 27 la lleva colgada a la espalda—, y protagoniza un intercambio de papeles con la madama en la jornada del 25. Porta un cacillo y una vara rematada con una pelota con la que agrede sin contemplaciones. Su celebración se asocia también a san Esteban, patrono de la juventud, con reminiscencias de antiguas prácticas como la elección del obispo rey

y la «comida del pueblo», hoy transformada en un banquete festivo.

En Montamarta, el zangarrón aparece el 1 y el 6 de enero, encarnado cada día por un joven distinto. La vestimenta se confecciona cosida directamente sobre el cuerpo: pantalones hechos con dos toallas de distintos colores, blusa de colcha adamascada y máscara que varía —negra, «de diablo», el día 1, y roja, «de fiesta», el día 6—, la última adornada, como el pantalón y las zapatillas, con flores de papel. La indumentaria enfatiza la virilidad, especialmente por la disposición de una gran flor a la altura del sexo. Uno de los momentos más significativos se produce al término de la misa, cuando el zangarrón, con el rostro descubierto, alza dos panes ensartados en su tridente en un gesto de carácter paracomunional, que refuerza su simbolismo de fecundidad.

La mascarada de Montamarta incorpora, además, un marcado simbolismo numérico: el número tres se repite en los cencerros, los golpes, las reverencias y las genuflexiones, lo que acentúa su carácter mágico y ritual. Persiste también la creencia de que, si el zangarrón muere con la máscara puesta, no podrá recibir sepultura en suelo sagrado, lo que subraya el fuerte trasfondo religioso de esta tradición.

Al margen de las diferencias entre los tres zangarrones, estos tienen algunas características que comparten: la falta de oralidad, aunque sí se ofrecen algunos saludos protocolarios para dar las pascuas y pedir el aguinaldo; tanto los enmascarados como los acompañantes están obligados a ejecutar pruebas físicas como correr con los cencerros en la cintura para perseguir a la gente, y la más importante es que toda la comunidad es partícipe de la función que hacen sus jóvenes. Además, las tres tienen una secuencia de acciones lineales protagonizadas por el enmascarado que ejerce una violencia ritual: acosa, golpea, vapulea, persigue... en un escenario abierto, que es todo el pueblo, sus calles y sus casas. En Sanzoles, la violencia también la ejerce el tamborilero y el asador mayor, y en Pozuelo, los cuatro entrantes para defender el ramo de la fruta y el bollo.

Pensando en esta violencia pautada, que es selectiva y atañe solo a aquellos que, además de participar en el rito, entran en la dinámica de su juego, recordamos el «drama social» de Victor Turner (1974). En el ritual se constituye un proceso creativo y transformador cuya fuerza radica en la capacidad de escenificar conflictos sociales, ya sea para propiciar su resolución o, en otros casos, para intensificarlos mediante su dramatización. Su célebre metáfora teatral se fundamenta en la premisa de que el ritual es, por definición, un espacio liminal en el que la sociedad despliega, de manera simbólica y creativa, sus dilemas normativos más complejos.

En esta línea, Turner entiende el ritual como un «drama social» en el que las tensiones colectivas se hacen visibles a través de una secuencia performativa que oscila entre la reproducción del orden social y la apertura a posibilidades de transformación. Aunque esta lectura, de inspiración funcionalista, podría considerarse parcial o incluso reduccionista, resulta ineludible para abordar las formas de violencia que emergen en el interior de las prácticas rituales. En efecto, es precisamente en su carácter liminal y performativo donde el ritual revela su potencia ambivalente: al mismo tiempo que afirma el orden, permite visibilizar y, en ocasiones, exacerbar los conflictos que atraviesan a la comunidad.

Bibliografía

- CALVO BRIOSE, B. (2012): *Mascaradas de Castilla y León. Tiempo de fiesta*, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, en línea <<http://www.jcyl.es/jcyl/patrimoniocultural/mascaradas/fichas/mascaradas.pdf>> (consulta: 25/09/2025).
- CARO BAROJA, J. (2006 [1965]): *El Carnaval. Análisis histórico-cultural*, Madrid, Alianza Editorial.
- (1963): «Mascaradas de invierno en España y en otras partes», *Revista de dialectología y tradiciones populares*, vol. 19, p. 139-296.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1968 [1924]): *Poesía juglaresca y juglares. Aspectos de la historia literaria y cultural de España*, Madrid, Espasa-Calpe.
- RODRÍGUEZ PASCUAL, F. (2009): *Mascaradas de invierno en la provincia de Zamora*, Zamora, Semuret.
- TURNER, V. W. (1974): *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca.
- VAN GENEPP, A. (2008 [1909]): *Los ritos de paso*, Madrid, Alianza.

© de l'edició: Institució Alfons el Magnànim - Centre
Valencià d'Estudis i d'Investigació
© dels textos i les imatges: els autors i autores

CORRESPONDÈNCIA I VENDA

Rituals. Revista de Cultura Festiva

Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià
d'Estudis i d'Investigació

C/ Corona, 36 / 46003 València / Tel. 963 883 169

info@revistarituals.net

www.alfonselmagnanim.net

Número solt: 10 euros

DISTRIBUCIÓ

Sendra Marco, distribució d'edicions, SL

C/ Taronja, 16 / 46210 Picanya / Tel. 961 590 841

sendra@sendramarco.com

IMPRESSIÓ

Imprenta Sichert

ISSN 2792-8950 (València. Ed. impresa)

Dipòsit legal: V-3819-2021

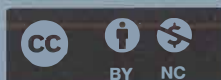
Les opinions expressades en els articles i altres escrits publicats en *Rituals. Revista de Cultura Festiva* són responsabilitat exclusiva dels seus autors i no expressen l'opinió de *Rituals* o de la Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació.

Els autors també es comprometen a respectar les normes de publicació de la revista, així com a assegurar la veracitat en la declaració d'autoria, l'originalitat en la publicació, el no enviament a altres revistes i la declaració de conflictes d'interessos en relació amb els articles. Per tant, tot i que *Rituals* fa tots els esforços possibles per a assegurar les bones pràctiques en la publicació de la revista i detectar males pràctiques o plagis, la revista *Rituals* declina qualsevol responsabilitat sobre els possibles conflictes derivats de l'autoria dels treballs que s'hi publiquen.

Els textos publicats en la revista *Rituals* poden presentar-se en forma d'articles divulgatius, reportatges, entrevistes i ressenyes. Els originals no se sotmeten a revisió externa, tot i que sí que se n'avalua l'adequació a la línia editorial de la revista, tenint en compte diversos factors com ara el rigor, l'interés per a les persones que lliguen la revista i l'estil del text. La direcció i secretaria de la revista *Rituals*, conjuntament amb el consell de redacció, efectuaran una revisió general de la qualitat i l'adequació temàtica del textos presentats i podrà requerir l'assistència, en cas que ho considere necessari, del consell assessor.

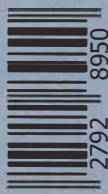
Els textos divulgatius són encarregats principalment per la direcció, però els autors i autores que ho desitgen poden fer propostes directament escrivint a la redacció de la revista. Els autors i autores poden trobar les normes de publicació en la seua pàgina web.

Rituals. Revista de Cultura Festiva es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat «Reconeixement - NoComercial (by-nc)»: Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial». Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials. No obstant això, les imatges utilitzades en els reculls fotogràfics i d'il·lustracions de *Rituals. Revista de Cultura Festiva* estan subjectes al *copyright* dels autors i autores i no estan disponibles sota la llicència de Creative Commons. No es pot utilitzar aquestes imatges sense el permís dels creadors i creadores.

Rituals
PVP: 10 €

ISSN 2792-8950

D | Diputació
V | de València

Cultura

institució
alfons
el magnànim

